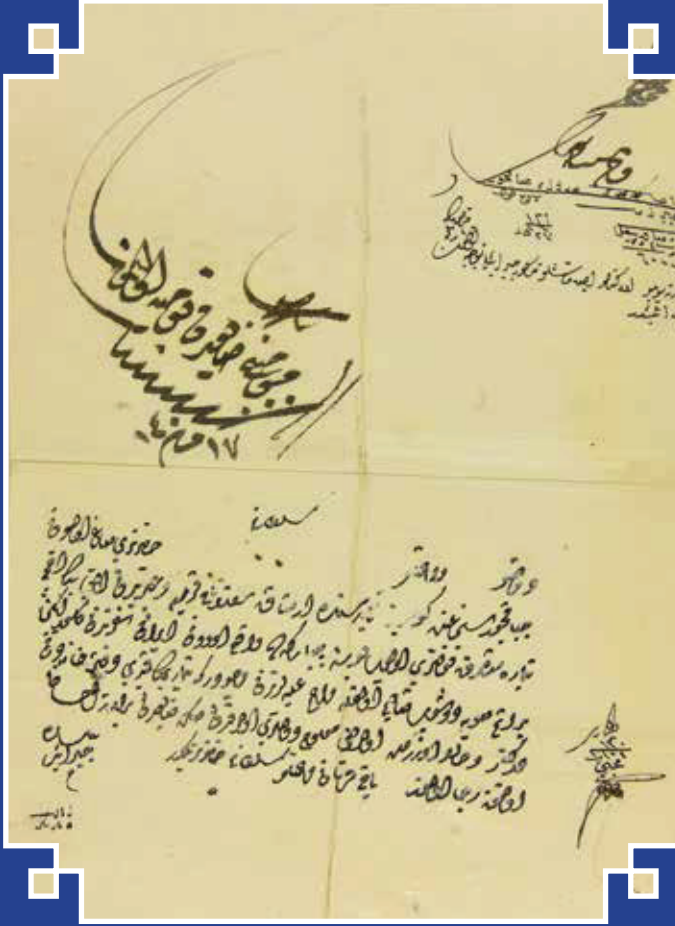

BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ THE JOURNAL OF BINGOL STUDIES

BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF BINGOL STUDIES

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Yıl / Year: 3 Cilt / Volume: 3 Sayı / Issue: 2
Ocak / January 2017

BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF BINGOL STUDIES

Yıl / Year: 3 Cilt / Volume: 3 Sayı / Issue: 2
Ocak / January 2017

Onursal Editör / Honorary Editor
Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK

Editör / Editor
Prof.Dr. Orhan BAŞARAN

Editör Yrd. / Co-Editor
Prof.Dr. Abdulkaki ÇETİN – Yrd.Doç.Dr. Ömer TOKUŞ – Yrd.Doç.Dr. İsmail NARİN

Sayı Editörü / Editor of Issue
Yrd.Doç.Dr. Ömer TOKUŞ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor
Müslim AYYILDIZ

Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürü / Advertising and Public Relations Manager
M. Emin YETİŞİR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof.Dr. Abdullah BAYRAM (Nişantaşı Ünv.), Prof.Dr. Hüseyin Hüsni GÜNDÜZ (İstanbul Yeni Yüzyıl Ünv.),
Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK (İstanbul Ünv./ Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Mehmet BARCA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.),
Prof.Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Ünv.),
Doç.Dr. Abdulmuttalip ARPA (İstanbul Sabahattin Zaim Ünv.), Yrd.Doç.Dr. Abdulkhakim BEKİ (İstanbul Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Bilal BAĞIŞ (Bingöl Ünv.), Yrd.Doç.Dr. İsmail NARİN (Bingöl Ünv.),
Dr. Adil BOR (DİB Haseki Eğitim Merkezi).

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Abdulkaki ÇETİN (Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Abdullah ÇELİK (Harran Ünv.),
Prof.Dr. Abdullah DİKEN (Konya Necmettin Erbakan Ünv.), Prof.Dr. Ahmet GÜRBÜZ (Bingöl Ünv.),
Prof.Dr. Cemalettin ERDEMCİ (Siirt Ünv.), Prof.Dr. Eşref TAŞ (Siirt Ünv.),
Prof.Dr. Gıyasettin ARSLAN (Fırat Ünv.), Prof.Dr. H. İbrahim BULUT (İstanbul Ünv.),
Prof.Dr. Hikmet TAN (Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Ünv.),
Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK (İstanbul Ünv./ Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Mehmet BARCA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.),
Prof.Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Ünv.), Prof.Dr. Muhsin HALİS (Sakarya Ünv.),
Prof.Dr. Nazım HASIRCI (Dicle Ünv.), Prof.Dr. Orhan BAŞARAN (Bingöl Ünv.),
Prof.Dr. Ramazan SOLMAZ (Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Sahip BEROJE (Van Yüzüncü Yıl Ünv.),
Prof.Dr. Yılmaz BİNGÖL (Yıldırım Beyazıt Ünv.), Doç.Dr. Abdulkhakim KOÇIN (TBMM),
Doç.Dr. Abdullah TAŞKESEN (Sakarya Ünv./ Bingöl Ünv.), Doç.Dr. Abdunasır SÜT (Bingöl Ünv.),
Doç.Dr. Enver ARPA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.), Doç.Dr. Metin YİĞİT (Dicle Ünv.),
Doç.Dr. Mustafa KIRKIZ (Bingöl Ünv.), Doç.Dr. Nusrettin BOLELLİ (Bingöl Ünv.),
Doç.Dr. Vehbi TÜREL (Bingöl Ünv.), Yrd.Doç.Dr. Ahmet KAYINTU (Bingöl Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Bilal BAĞIŞ (Bingöl Ünv.), Yrd.Doç.Dr. İsmail NARİN (Bingöl Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Muhittin ÖZDEMİR (Bingöl Ünv.), Yrd.Doç.Dr. Ömer TOKUŞ (Bingöl Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Sezay KÜÇÜK (Sakarya Ünv.), Abdullah DEMİR (BOA).

Sayı Hakemleri / Referee Board of This Issue

Prof.Dr. Yüksel ARSLANTAŞ (Fırat Ünv.), Doç.Dr. Adem BAYAR (Amasya Ünv.),
Doç.Dr. Cihat YAŞAROĞLU (Bingöl Ünv.), Doç.Dr. Hamza ALTIN (Bingöl Ünv.),
Doç.Dr. Mehmet Ali YILDIRIM (Kilis 7 Aralık Ünv.), Yrd.Doç.Dr. Abdülaziz KARDAS (Van Yüzüncü Yıl Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Ahmet GÖKÇEN (Muş Alparslan Ünv.), Yrd.Doç.Dr. Bedreddin BASUGUY (Bingöl Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Ebru ÇOBAN (Bingöl Ünv.), Yrd.Doç.Dr. Erkan AVŞAR (Van Yüzüncü Yıl Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Mehmet Emin BARS (Bingöl Ünv.), Yrd.Doç.Dr. Mehmet KAYA (Bingöl Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Mustafa GÜNERİGÖK (Muş Alparslan Ünv.), Yrd.Doç.Dr. Naim DÖNER (Bingöl Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Nevzat KELEŞ (Bingöl Ünv.), Yrd.Doç.Dr. Sırrı TİRYAKİ (Bingöl Ünv.),
Yrd.Doç.Dr. Yusuf AYDOĞDU (Bingöl Ünv.).

Bingöl Araştırmaları Dergisi, yılda iki sayı olarak yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup, izinsiz, kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

Bu dergi, Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin ilmi katkısı ve Bingöl Belediye Başkanlığı'nın desteğiyle yayımlanmaktadır.

ISSN: 1309-369X

Dizgi ve İçdüzen: Ankara Dizgi Evi

Baskı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

Birinci Basım: Aralık 2017

Derginin Yönetim Yeri

İstiklal Mah. Mithat Paşa Cad. Ağaoglu Pasajı No:9 Kat 1/4 Ümraniye/İstanbul

e-posta: bingoldergisi@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

TAKDİM /Yücel BARAKAZI	5
EDİTÖRDEN /Orhan BAŞARAN	7
SAYI EDİTÖRÜNDEN /Ömer Tokuş	9
Serkan ERDOĞAN	
ÇİVİ YAZILI KAYNAKLARA GÖRE ZUHMA – SUHME – SUHNE/İ	11
Ferhat APUHAN	
KIBRIS MESELESİ VE BİNGÖLLÜ KIBRIS GAZİLERİ'NİN NAZARIYLA 1974 KIBRIS BARIŞ HAREKÂTI -II-	23
Nebi BUTASIM	
BİNGÖL SOLHAN İLÇESİ BOZKANAT KÖYÜ'NDE BULUNAN TARİHİ KUR'AN-I KERİM YAZMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	53
Yılmaz IRMAK	
BİNGÖL'DE NAZAR İNANCI VE UYGULAMALARI	65
Erol YILMAZ	
TARİHSEL SÜREÇTE BİNGÖL YEREL BASINI VE İŞLENEN BENZER PROBLEMLERE DAİR BAZI TESPİTLER (1983-2016)	79
Ebru ÇOBAN	
YEREL BASINA GÖRE 1960-1985 YILLARI ARASINDA BİNGÖL'DE YEREL SEÇİMLER	97
Besime BİLMEZ-Suna TARKOÇİN	
OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN DEĞERLER EĞİTİMİNE YÖNELİK ALGILARININ İNCELENMESİ (BİNGÖL İLİ ÖRNEĞİ)	113

ÇİVİ YAZILI KAYNAKLARA GÖRE ZUHMA – SUHME – SUHNE/İ

Serkan ERDOĞAN*

Özet

Bir yer ismi olarak Zuhma, tarihsel kayıtlarda ilk kez M.Ö. XV. yüzyılın son çeyreğinde bir Hitit antlaşma belgesi niteliğindeki (Pahhuwalı) Mita Metni (KUB XXIII 72 + KUB XL 10 + KBo L 66 + KBo L 216 + KBo L 218)'nde saptanmıştır. Sonrasında aynı yer adı, M.Ö. XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Asur çivi yazılı kaynaklarında Suhmu, Suhme ve Suhne/i isimleriyle geçmiştir. Yeni Asur kaynaklarına göre söz konusu ülke, güneyden kuzey yönüne doğru Murat Nehri'ni geçtikten sonra ulaşılan ülkedir. Yazılı belgelerden elde edilen kanıtlar Suhme/Suhne/i ülkesinin Bingöl ve yakın çevresini kapsadığına işaret etmektedir. Kral Menua (M.Ö. 810 – 785) Dönemi ile birlikte Urartu egemenliğine giren Bingöl yöresi, Urartu çivi yazılı kaynaklarından anlaşıldığına göre daha küçük siyasal birimlere ayrılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zuhma, Pahhuwa, Asur, Suhme, Murat Nehri, Bingöl, Urartu

ZUHMA – SUHME – SUHNE/İ ACCORDİNG TO THE CUNEIFORM SOURCES

Abstract

The word of Zuhma; as a name of toponym, has been discovered in historical recordings for the first time in a Hittite treaty, the text of Mita of Pahhuwa (KUB XXIII 72 + KUB XL 10 + KBo L 66 + KBo L 216 + KBo L 218) in the last quarter of 15th century B.C.E. Later, after 12th century B.C.E the same territory appears as Suhmu, Suhme and Suhne/i in Assyrian cuneiform recordings. According to the new Assyrian resources; this area is the land, where can be arrived after crossing Murat river from south to north. Written documents indicate that the land of Suhme/Suhne/i has been located on Bingöl and its vicinity. Bingöl, where has been come under the domination of Urartu with the period of King Menua (810-785 B.C.), as understood from Urartian cuneiform documents has been divided into small administrations.

Keywords: Zuhma, Pahhuwa, Assyria, Suhme, Murat River, Bingöl, Urartu

* Arş.Gör.Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi (serdogan@beu.edu.tr).

Giriş

Bingöl yöresinin Antik Çağ öncesi tarihi coğrafyası, siyasi ve kültür tarihi hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Mevcut bilgiler Hitit, Asur ve kısmen de Urartu çivi yazılı kaynaklarının verdiği bilgi parçalarına dayanmaktadır. Bir bütünlüğü olmayan bu bilgi parçaları, Bingöl için Zuhma, Suhme, Suhne/i gibi varyasyonları bulunan bir yer ismine işaret etmektedir. Bingöl yöresini kapsayan söz konusu ülke ismi hakkında, ekseriyetle komşularına göre coğrafi konumu ve az da olsa siyasi tarihine ilişkin bilgi edinebilmekteyiz.

Zuhma şehri ülkesi için en eski belge "(Pahhuvalı) Mita Metni" başlığı ile bilim dünyasına kazandırılmış KUB XXIII 72 + KUB XL 10 + KBo L 66 + KBo L 216 + KBo L 218 metnidir. Bu metin, aynı zamanda Doğu Anadolu'nun M.Ö. XV. yüzyılın son çeyreğindeki siyasal panoramasını ortaya koymaktadır. Hitit Krallığı'nın Orta Hitit Dönemi (M.Ö. 1500 – 1380)'ne ait en önemli tarihsel kayıtlarından biri olan (Pahhuvalı) Mita Metni, Bingöl ve Tunceli bölgelerinin uzak geçmişteki tarihlerini yeniden kurgulayabilme olanağını bize vermektedir. Muhtemelen Hitit krallarından I. Arnuwanda (M.Ö. 1420 – 1400)'nın çağdaşı olan Pahhuwa ülkesi kralı Mita, çevresine topladığı Zuhma gibi öteki komşu yerel liderlerle birlikte döneminin süper gücü niteliğindeki Hitit Krallığı'na kafa tutmayı başarmıştır. Hitit kaynakları söz konusu bu metin dışında Zuhma şehri ülkesinden söz etmemektedir. Bunun muhtemel nedeni, Zuhma'nın Hitit İmparatorluk Çağı (M.Ö. 1380 – 1190)'nda Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü domine eden Hayaşa – Azzi Krallığı'nın egemenliği altında olmasındandır.

Tarihsel Coğrafya

Orta (M.Ö. 1500 – 1000) ve Yeni Asur (M.Ö. 1000 – 612) kaynaklarında Suhme ve Suhne/i yer adları birbirlerinin yerine kullanılan ve aynı toponimi ifade eden iki ayrı yazım şeklidir (Forrer, 1920: 29 vd.; Russell, 1984: 185). Asurca kaynaklara dayanılarak ^{KUR}Zuhme formunda da transkripsiyonu yapılmıştır (Nashef, 1982: 236). Zuhma ise Orta Hitit Dönemi'ne ait aynı toponimin en erken formu olarak karşımıza çıkmaktadır (Del - Monte - Tischler, 1978: 516; Haas, 1986b: 23).

Suhme ülkesinin Murat (Asurca Arzania/Arşania) Nehri'nin kuzeyinde yer aldığını Asur kaynakları açık bir biçimde ortaya koymaktadır (Hübschmann, 1969: 204; Wilson, 1962: 95, 102-103). III. Şulmânu-aşarêd'e ait Kurkh Monoliti'nde ki "...Enzite(Elazığ)'den ayrıldım. Arsanian Nehri üzerinden karşıya geçtim. Suhme ülkesine yaklaştım... Suhme ülkesinden ayrıldım. Daiaeni ülkesine karşı ilerledim..." ifadesi, Suhme'nin Bingöl dolaylarını işaret ettiğine yönelik en önemli yazılı belgedir (Grayson, 2002b: 20; Luckenbill, 1926-1927: no. 604). Aynı krala ait aynı siyasal gelişmelerin anlatıldığı bir başka metinde "... Suhme'den Daiaeni'ye ..." ifadesi dikkate değerdir (Cameron,

1950: 20). Bu pasajlar Suhme'nin, genellikle Erzurum bölgesine yerleştirilen Daiaeni ülkesi ile komşu olduğunu açığa vurmaktadır (Pehlivan, 1991: 1 vdd.). III. Şulmânu-aşarêd saltanatının 15. yılında Nairi seferini anlattığı bir yazılı belge de şöyle demektedir: "... Fırat'ın kaynağından dönüşümde Suhni ülkesine yürüdüm... Suhni'den ayrıldım (ve) Enzi ülkesine yaklaştım..." (Cameron, 1950: 24)¹. Söz konusu anlatım, Suhme/Suhni ülkesinin batıdan Enzi, bir başka deyişle İsuwa (Asurca İşua) ülkesine komşu olduğuna işaret etmektedir. Gaziantep yakınlarındaki III. Şulmânu-aşarêd'e ait Kenk Boğazı Asur Yazıtı'nda ele geçirilen ülkeler batıdan doğuya sıralanmıştır. Bu sıra "... Enzi ülkesine, Suhme ülkesine, Daiaeni ülkesine, Urartu ülkesine, Muşafir şehrine, Gilzanu şehrine, Hubuškia şehrinin en uzak sınırlarına kadar fethe-den..." biçiminde yazıya geçirilmiştir (Taşyürek, 1979: 48-49).

Bununla birlikte Fırat'ın kaynağı olarak görülen noktaya, Suhme ülkesi uzak olmamalıdır. Sözü edilen tüm coğrafi ipuçları birleştirildiğinde ortaya çıkan sonuca göre, doğusunda Erzurum ile eşitlenen Daiaeni ve batısında Elazığ ile eşitlenen Enzi ile komşuluk ilişkisi bulunan Suhme/Suhne/i ülkesinin güney istikametinde Murat Nehri yer almaktadır (Forlanini, 2017: 2; Haas, 1986b: 23; Tarhan, 1982: 101 dn. 146; Wilson, 1962: 104). Bu veriler ışığında Suhme için lokalizasyon için önerilebilecek en iyi yer, Murat Suyu'nun kuzeyinden itibaren Palu-Karakoçan hatından başlayan ve Bingöl Dağları'nın içlerine uzanan bölgedir (Russell, 1984: 185; Yıldırım, 2013: 301). Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki siyasi panoramayı tasvir eden ve Pahhuwa ülkesinin komşularını gözler önüne seren (Pahhuvalı) Mita Metni söz konusu lokalizasyonu doğrulamaktadır (Beckman, 1999: 165; Erdoğan, 2016: 31-32; Gurney, 1948: 36; Kosyan, 2006a: 78, 83; Reichmuth, 2011: 117, 124).

Hitit Çivi Yazılı Kaynaklarına Göre Zuhma

M.Ö. XV. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen (Pahhuvalı) Mita Metni'nde (KUB XXIII 72 + KUB XL 10 + KBo L 66 + KBo L 216 + KBo L 218) ilk defa ^{URU}Zuhma ya da KUR ^{URU}Zuhma yazımıyla adı geçen Zuhma, söz konusu antlaşmanın siyasal taraflarından biri olarak ortaya çıkmaktadır. Mita Metni'ndeki Zuhma'nın sadece bir şehir adı mı yoksa hem şehir hem de ülke adı olarak mı kullanıldığı konusunda bir fikir birliği oluşmamıştır (Beckman, 1999: 160 vd; Del Monte - Tischler, 1978: 516; Gurney, 1948: 37; Kosyan, 2006: 78, 83; Reichmuth, 2011: 117, 124). Ancak Zuhma'nın "KUR ^{URU}" determinatifiyle hem ülke ve şehir ismi olarak "URU" determinatifiyle hem de şehir ismi olarak (Pahhuvalı) Mita Metni'nde kaydedilmesi, Eski Önasya'da sıkça karşılaşılan bir uygulamaya, yani başlangıçta sadece bir şehir devleti iken daha sonra bu şehirselleşen siyasi otoritenin büyüyüp genişlemesiyle egemen-

1 Ayrıca aynı döneme ait bir Asurca bir belgedeki "...Enzi ülkesinden Suhni ülkesine ..." ifadesi dikkat çekicidir (Cameron, 1950: 24 Kol. IV 26-36).

lik altına aldığı topraklarının da aynı isimle anılmasına işaret etmektedir². Muhtemelen Zuhma'da bir şehir devleti olarak ortaya çıkmış ve sonrasında hâkimiyet kurduğu çevresindeki topraklar ile ülke niteliğine kavuşunca aynı isimle anılmaya devam etmiştir.

Mita Metni haricinde Hitit kaynaklarında anılmayan Zuhma şehri, Yaşlılar Meclisi(LÚ.MEŠ ŠU.GI)'nin yönetimde önemli bir rol oynadığı yerel bir politik güç görünümündedir (Erdoğan, 2016: 22, 61; Del Monte - Tischler, 1978: 516; Torri, 2005: 398 dn. 53).

Zuhma Krallığı'nın tarihsel olarak ilk ortaya çıkışı, KUB XXIII 11 III 27-34 metninden ötürü Hitit kralı I/II Tudhaliya (M.Ö. 1450-1420) Dönemi'ne verilebilir. Böyle düşünülmesinin başat nedenlerinden biri, I. Arnuwanda'nın selefi konumundaki I/II Tudhaliya'nın Yukarı Fırat Bölgesi'nde egemenlik kurabilen ilk Orta Hitit Dönemi hükümdarı olmasından kaynaklanmaktadır (Carruba, 1977a: 162-163; Gurney, 2003: 123; Taracha, 1997: 79-84). Bununla birlikte I. Arnuwanda'nın kendi siyasal icraatlarını anlattığı yıllıklarından edinilen bilgiye göre İsuwa ülkesini Hitit Krallığı'na bağlayan I/II Tudhaliya -konuyla ilgili pasajın (KUB XXIII 11 III 27-34) çok kırıklı olmasından ötürü Zuhma adı okunmuyor olsa da- Zuhma şehri/ülkesi ile de ilişki girmiş olmalı ve hatta büyük bir olasılıkla bu şehrin toprakları üzerinde politik bir egemenlik sağlamış olmalıdır (Carruba, 1977a: 155a Tafel I; Taracha, 1997: 83).

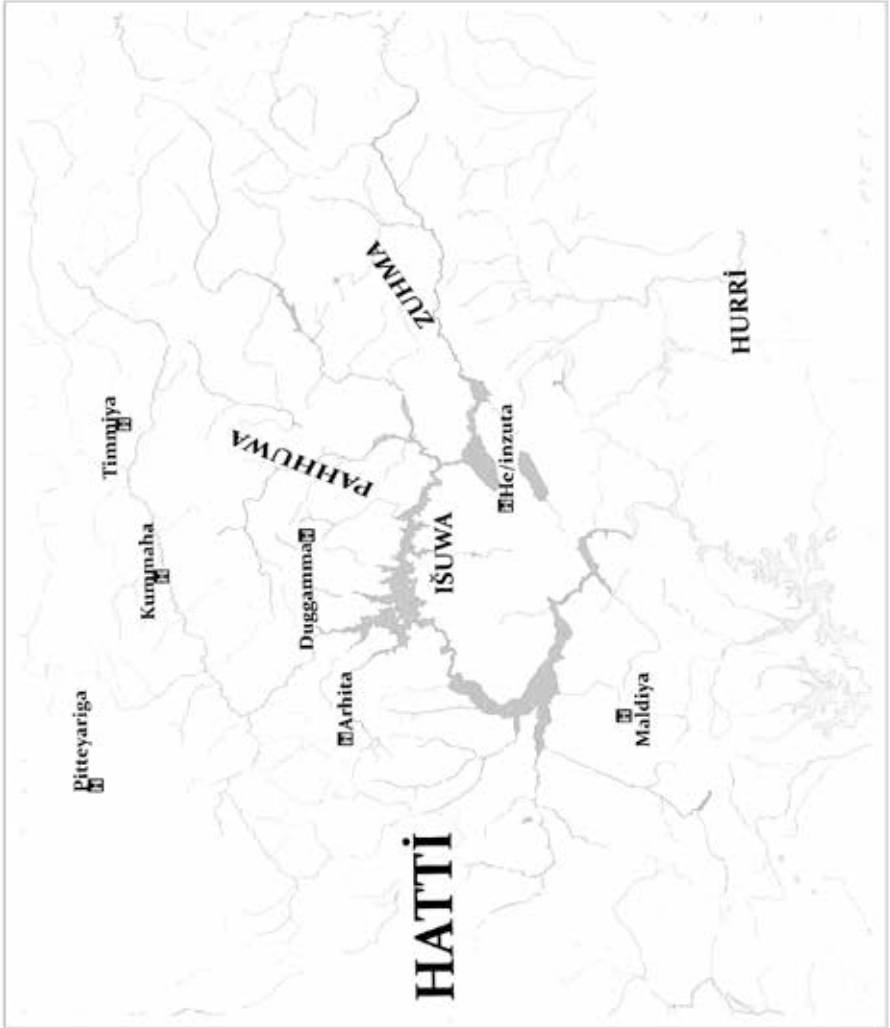
Hitit kralı III. Tudhaliya zamanında (KBo VI 28 = CTH 88) Zuhma'nın da yer aldığı Yukarı Fırat Bölgesi'nin kuzey bölümünde Azzi Krallığı ilk defa tarih sahnesinde yerini almıştır (Gavaz, 2008: 23; Goetze, 1940: 21-26). Zaman zaman Hitit kaynaklarında, beraber anılan Azzi ve Hayaşa ya birbirleriyle bağlantılı iki hükümdarı olan iki ayrı siyasi oluşumdur ya da bir aşiret konfederasyonu olarak işleyen tek bir politik varlığın coğrafi açıdan farklı bölgelere yayılmış, farklı isimler taşıyan parçalarıydılar (Yakar, 2007: 374). Hitit kralı I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1340) saltanatının ilk yıllarında³ Azzi kökenli Hayaşalı bir seçkin konumundaki Hukkana ile bir antlaşma gerçekleştirmiş ve bu antlaşma yoluyla onu kendisine olan sadakatini belgelemek istemiştir (Akdoğan, 2007: 29; Beckman, 1996: 22-30; Karauğuz, 2002: 151 vd; Laroche, 1971: 42). KUB XVIII 2 III 10 metin satırında "Ḫu-*uq-qa-na-aš* LÚ KUR^{URU} Azzı" ifadesiyle Azzili olduğu belgelenen Hukkana, I. Şuppiluliuma tarafından Hayaşalılar üzerinde önemli bir konuma getirilmiş ve kendi kızkardeşini

2 Politik güçler için böyle bir isimlendirme tercihine, M.Ö. II. binyılın ikinci yarısının Doğu Anadolu'sunda ortaya çıkan Hayaşa ülkesi iyi bir örnek olarak gösterilebilir. Zuhma ile dönemsel paralellliği ve coğrafi yakınlığı bulunan Hayaşa ülkesi görünüşe göre ülkenin başkenti konumundaki Hayaşa şehrinden dolayı tüm ülkenin ismi olmuştur (Jahukyan, 1961: 353).

3 Antlaşmanın Önyüz I 1 satırındaki [U]M-MA^{DUTU}ŠI^mŠu-up-pi-lu-li-u-ma LUGAL KUR^{URU}Ḫa-at-ti "Hatti ülkesi kralı majeste Şuppiluliuma şöyle (der)" ifadesi, Şuppiluliuma'nın henüz büyük kral olmadığı hükümdarlığının erken dönemine işaret etmektedir.

ona zevce olarak vermiştir (Akdoğan, 2007: 31; Carruba, 1988: 69; Klengel, 1999: 154-155) . Söz konusu kral zamanında Pahhuwa ve İšuwa hariç ancak Zuhma dâhil olmak üzere Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki öteki yerel güçlerin, Hitit denetimindeki Azzi - Hayaşa politik oluşumunun bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Daha geç dönem Hitit kaynakları, (Pahhuwalı) Mita Metni'nde Zuhma şehri ülkesinin yakın çevresindeki Duggamma ve Kummaha ile bu kale kentlerinin yakınlarındaki Aripşa, Halimana kentlerinin konfederatif bir devlet olan Azzi Krallığı'nın bir parçası olduğunu doğrulamıştır (Del Monte - Tischler, 1978: 37, 59, 435; Garstang, 1943: 50; Güterbock, 1956: 66; Otten, 1980-1983: 334).

Harita 1: Pahhuwa ve Komşuları

Halkı teslim aldığı ve 3000 Azzili adamı yaya ve arabalı savaşçıyı kendi ordusuna kattığını söyleyen Hitit kralı II. Murşili, 10. yılındaki seferinde (KBo IV 4) Zuhma gibi Yukarı Fırat bölgesinde olması gereken Duggamma, Azzi ülkesinin merkezi konumundadır (Diakonoff, 1984: 54; Götze, 1933a: 133 vd; Yakar, 2007: 374). M.Ö. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Azzi ülkesi, İsuva'nın kuzeyinde uzanan toprakları (Bingöl-Tunceli-Erzincan) domine ettiğini Murşili Yıllıkları doğrulamıştır. Kral II. Muwatalli (M.Ö. 1306-1282) Dönemi'nde Hititler'in bağlaştığı olarak Hayaşa ülkesi 10 bin er ve 700 savaş arabası ile Kadeş Savaşı'na katılmış olması, Zuhma ile komşu beyliklere ait toprakların Hitit İmparatorluğu'nun vasal devletçikleri haline geldiğine işaret etmektedir (Akurgal, 1998: 91).

Asur Çivi Yazılı Kaynaklarına Göre Suhme/Suhne(i)

Mezopotamya kaynakları Suhme hakkında ilk bilgileri I. Tukultî-apil-Eşarra (M.Ö. 1115-1077) Dönemi'nden itibaren vermektedir. Orta Asur krallarından olan I. Tukultî-apil-Eşarra, kapsamında Büyük Hatti ülkesinin Milidia şehri ile İsuva ülkesinin Enzatu şehrini de kapsayan seferini anlattığı bir kil tablette Suḫmu ülkesini fethettiğini ifade etmektedir (Grayson, 2002a: 43). Asur egemenliğinin Suhme üzerinde ne kadar sürdüğü bilinmemekle beraber Asur kralı III. Şulmānu-aşarēd (M.Ö. 859-824)'in saltanatının üçüncü yılında bölgeye düzenlediği sefer esnasında Suhme ülkesini fethettiğini belirtmektedir (Cameron, 1950: 20; Luckenbill, 1926-1927: no. 560). M.Ö. 856 yılına tarihlenen aynı askeri seferle ilişkili bir başka yazıtta Asur kralı sefer güzergâhı üzerinde bulunan Suhme'ye yönelerek tahkimli şehri Uaştal'i zaptetmiş ve Sua adlı yöneticisini ele geçirmiştir (Luckenbill, 1926-1927: no. 604). Söz konusu sefer esnasında Suhme, bütünüyle tahrip edilerek ateşe verilmiştir (Grayson, 2002b: 20). III. Şulmanu-aşared, taht kadesi üzerindeki M.Ö. 846 yılına tarihlenmiş yazıtında Urartulu Aramu'ya yönelik düzenlediği seferde Suhni ülkesini bir kez daha fethettiğini belirtmiştir (Hulin, 1963: 48 vd). III. Şulmanu-aşared'in M.Ö. 844 yılına tekbül eden 15. saltanat yılında gerçekleştirdiği üçüncü Nairi seferi sırasında Suhni ülkesi de payını almıştır. Asur kralı Suhni ülkesi üzerine yürümüş ve 5 tahkimli (güçlü) şehri ile civarındaki diğer şehirleri ele geçirerek mallarını yağmalayıp halkını kılıçtan geçirmiştir (Cameron, 1950: 24). Suhme ülkesinin fethini bahsi geçen Asur kralının bıraktığı öteki yazılı belgelerde doğrulamaktadır (Luckenbill, 1926-1927: no. 686, 688, 690, 692; Wilson, 1962: 94-95).

V. Şamşi - Adad (M. Ö. 823 - 811) Dönemi'nde Suhme üzerindeki Asur baskısı devam etmiştir. V. Şamşi - Adad'ın Nairi'ye düzenlediği ilk sefer kaydında, öteki bazı ülkeler ile birlikte Suhni ülkesinde Asur kralına boyun eğdiği anlatılmıştır. Bu durum tam olarak "... ve Aridi'den Suhni ülkesine kadar - tanrı Aşşur, Şamaş, Adad ve Iştar'ın benim müttefiklerimin emri ile ayaklarına kapandılar" ifadesiyle belirtilmiştir (Luckenbill, 1926-1927: no. 716).

Muhtemelen M.Ö. 799 yılındaki III. Adad - Nirari (M.Ö. 810-783)'nin 11. yıl eponimi, Suhni ülkesinden en son söz eden Asurca yazılı belgedir. Eponim belgesinde Marduk-ĦAL-ani adındaki Suhni ülkesinin valisinden söz etmesi bu dönemde bölgenin Asur ve Urartu arasında el değiştirdiği şeklinde yorumlanabilir (Forrer, 1920: 29; Köroğlu, 1996: 72).

M.Ö. IX. yüzyıl sonlarından itibaren Urartu Krallığı'nın genişleme süreci Suhme topraklarını kapsamı altına almıştır. Urartu kaynakları günümüz Karakoçan - Bingöl bölgeleri ile özdeşleştirilebilen Suhme ülkesinden söz etmezler ve bunun yerine Urartu yazılı belgeleri, eski Suhme toprakları üzerinde çeşitli ülke ve şehir isimlerinden oluşan çok parçalı bir siyasal yapıyı tasvir etmektedir. Bu dağınık siyasal güç merkezlerinin daha küçük yerel birimlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Urartu yazılı kaynaklarında tespit edilebilen ^{URU}Şebeteria, ^{KUR}Aluše/i ve belki de ^{KUR}Haşime söz konusu yerel güçleri oluşturmaktadır (HchI: Nr. 25, 107; UKN: no 39, 157; Payne-Sevin, 2001: 113 vd; CTU I: A 9-18; A 9-36) Urartu kralı Menua Dönemi'nde Palu Yazıtı'nda anılan Şebeteria, Bingöl-Gümüşlü Köyü yakınlarındaki Sebeterias Kalesi ile eşitlenebilir (Hmayakian, 1995: 50). II. Sarduri zamanında Bingöl Dağı Yazıtı'nda anılan Aluše/i ülkesi ise kitabenin coğrafi bağlamı nedeniyle Bingöl il merkezi civarına lokalize edilebilir (Diakonoff - Kashkai, 1981: 7).

ret Kolonileri Çağı'ndaki tarihsel adı ve ticaret ile ilişkisi tanımlanamamıştır. Orta ve Yeni Asur kaynaklarında ^{KUR}Suhme, ^{KUR}Zuhme ya da ^{KUR}Suhni yer adları birbirlerinin yerine kullanılan ve aynı toponimi ifade eden iki ayrı yazım şeklidir. Suhme/Suhni ülkesinin Murat (Arzania/Arsania) Nehri'nin kuzeyinde yer aldığını söz konusu dönemdeki Asur kaynakları doğrulamaktadır. Suhme ülkesinden başta I. Tukulti-apil-Ešarra (M.Ö. 1115-1077) ve III. Šulmānu-ašarēd (M.Ö. 859-824) gibi Asur krallarının yağma seferlerinde söz edilmiştir. Asur kralı III. Šulmānu-ašarēd M.Ö. 856 yılındaki askeri seferinde Suhme'nin Uaştal adını taşıyan tahkimli bir şehirden ve Sua adlı bir yöneticisinden söz etmesi, bölgede yerel bir krallık örgütlendiğini göstermektedir. M.Ö. 799 yılındaki bir Asur kaydı, Suhni (Suhme) ülkesinden en son söz eden yazılı belgedir ve M. Ö. IX. yüzyıl sonlarından itibaren Urartu yayılcılığıyla tanışan bölgeye ilişkin Urartu kaynakları ^{URU}Šebeteria, ^{KUR}Hašime, ^{KUR}Aluše/i gibi çok parçalı siyasal bir yapıyı tasvir etmektedir.

Bingöl topraklarını da içerisine alan Yukarı Fırat Bölgesi'nde ortalama Urartu egemenliği 125 yıl kadar sürmüş olup muhtemelen bölgeyle ilk teması Urartu kralı İşpuini zamanında olmuştur. Menua zamanında Urartu eyalet sistemi içerisine dâhil edilen bölgede⁴, Urartu kralı II. Sarduri(M. Ö. 756-730)'nin saltanatının ilk ve son yılları ile M.Ö. 709 yılındaki göçebe kavimlerin istilasını kapsayan zaman dilimlerinde Urartu kontrolü bölgede kesintiye uğramış gözükmektedir. Bu dönemi takiben Argiştı oğlu Rusa zamanında Yukarı Fırat Bölgesi'nde Urartu egemenliği yeniden tesis edilmiş ve aynı krallığın son yıllarında vuku bulan siyasal karışıklıklar neticesinde elinde bulundurduğu söz konusu topraklar yitirilmiştir.

Kısaltmalar

- CTH : E. Laroche, *Catalogue des Textes Hittites*, Paris, Éditions Klincksieck, 1971.
- CTU : M. Salvini, *Corpus dei Testi Urartei Volume I-II*, Roma, Pubblicazioni dell'Istituto di Studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2008.
- HchI : F. W. König, *Handbuch der chaldischen Inschriften I - II*, AfO Beiheft 8, Graz, Biblio - Verlag, 1955-1957.
- KBo : Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig/Berlin, 1916 -
- KUB : Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin, 1921 -
- UKN : G. A. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskow, Izdavel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1960.

4 Peri Çayı kıyısındaki Bağın Kalesi'nde ele geçen Bağın Urartu Yazıtı, bölgeye kral Menua tarafından *Titia(ni)* adında bir Urartu valisinin (^UEN.NAM) atandığını doğrulamaktadır. Bkz. Schäfer, 1973/74: 35; CTU A 5-8.

Kaynakça

- Akdoğan, R., 2007: "Hitit Devlet Antlaşmaları ve Huqqa Antlaşması ile İlgili Bazı Notlar", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan / Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, İstanbul, Ege Yayınları, s. 27-35.
- Akurgal, E., 1998: *Anadolu Kültür Tarihi*, 3. Baskı, Ankara, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Beckman, G., 1996: *Hittite Diplomatic Texts* (Edited by Harry A. Hoffner), Atlanta-Georgia, Scholars Press.
- _____, 1999: *Hittite Diplomatic Texts*, 2. Edition, Atlanta, Scholars Press.
- Cameron, G. G., 1950: "The Annals of Shalmaneser III, King of Assyria; A new text" *Sumer*, VI/1, s. 6-26.
- Carruba, O., 1977a: "Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, s. 137-174.
- _____, 1988: "Die Hajaša-Verträge Ḫattis", *Documentum Asiae Minoris Antiquae, Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, s. 59-75.
- Del Monte, G. F. – Tischler, J., 1978: *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI)* Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Wiesbaden, Ludwig Reichert.
- Diakonoff, I. M. – Kashkai, S. M., 1981: *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Wiesbaden, L. Reichert.
- Diakonoff, I. M., 1984: *The Prehistory of the Armenian People*, New York, Caravan Books.
- Erdoğan, S., 2016: *Pahhuwa Krallığı – Doğu Anadolu'nun Hititler'in Çağdaş Yerel Bir Güç*, Saarbrücken, Lambert Academic Publishing.
- Forlanini, M. 2012: "Geographica Diachronica 2: dall'alto Eufrate all'alto Tigri", Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, s. 273- 292.
- Forrer, E., 1921: *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Garstang, J., 1943: "Hittite Military Roads in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 47, s. 35-62.
- Goetze, A., 1940: *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven, Yale University Press.
- Götze, A., 1933a: *Die Annalen Des Muršiliš (Heft VI)*, Mitteilungen Der Vorderasiatisch – Aegyptischen Gesellschaft (E.V.) 38. Band, Leipzig.
- Grayson, A. K., 2002a: *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. I (1114-859 B. C.)*, Reprinted, Toronto, University of Toronto Press.
- Grayson, A. K., 2002b: *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. II (858-745 B. C.)*, Reprinted, Toronto, University of Toronto Press.
- Gurney, O. R., 1948: "Mita of Pahhuwa", *Annals of Archaeology and Anthropology* 28, s. 32-47.

- _____, 2003: "The Upper Land, mätum elitum", *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. On the Occasion of His 65th Birthday* (Ed. By G. Beckman, R. Beal, G. McMahon), Winona Lake, Eisenbrauns, s. 119-126.
- Güterbock, H. G., 1956: "The Deeds Of Suppililiuma As Told By His Son, Mursili II", *Journal of Cuneiform Studies* 10, s. 41-68.
- Haas, V., 1986b: "Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands", *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Konstanzer Altorientalische Symposien Band I (Hrsg.) - Xenia Heft 17, Konstanz, Universitätsverlag Konstanz, s. 21-30.
- Hmayakian, S. G., 1995: "Urartu – Vermächtnisse einer Hochkultur" *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur* (redaktionelle Leitung Kristin Platt) Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag, s. 49-54.
- Hulin, P., 1963: "The Inscriptions on the Carved Throne-base of Shalmaneser III", *Iraq* XXV/1, s. 48-69.
- Hübschmann, H., 1969: *Die Altarmenischen Ortsnamen – Mit Beiträgen zur Historischen Topographie Armeniens*, Neudruck, Amsterdam, Oriental Press.
- Jahukyan, G. B., 1961: "The Hayaša Language and Its Relation to the Indo-European Languages", *Archiv Orientalni* XXIX, s. 353- 405.
- Karağuz, G., 2002: *Hittit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya, Çizgi Kitabevi.
- Klengel, H., 1999: *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Handbuch der Orientalistik I/XXXIV, Leiden.
- Kosyan, A., 2006a: "Arnuwandas I in the East", *Aramazd – Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, s. 72-97.
- Köroğlu, K., 1996: *Urartu Krallığı Dönemi'nde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Luckenbill, D. D., 1926-1927: *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago.
- Nashef, K., 1982: *Die Orts-und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelas-syrischen Zeit (Repertoire Géographique des Textes Cunéiformes V)*, Tübingen Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Otten, H., 1980-1983: "Kummaha", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 6 (Klagegesang-Libanon), s. 334.
- Payne, M. R.- Sevin, V., 2001: "A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 43/1, s. 111-119.
- Pehlivan M. 1991: *Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum.
- Reichmuth, S., 2011: "Mita von Pahhuwa (CTH 146)", *Dresdner Beiträge zur Hethitologie (Hethitologie in Dresden)* 35, s. 109-144.
- Russell, H. F., 1984: "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolian Studies* XXXIV, s. 171-201.
- Schäfer, H. P., 1973/74: "Zur Stele Menuas aus Bağın (Bahn)", *Istanbul Mitteilungen* 23/24, s. 33-37.

- Sir Gavaz, Ö., 2008: "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiliulima Döneminde Anadolu", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1, s. 21-39.
- Taracha, P., 1997: "Zu Den Tuthalija II – Annalen CTH 142", *Die Welt Des Orients* XXVIII, s. 74-84.
- Tarhan, M. T., 1982: "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri = Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları VIII* (1980), s. 69-114.
- Taşyürek, O. A., 1979: "A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates", *Iraq* XLI/1, s. 47-53.
- Torri, G., 2005: "Militärise Feldzüge nach Ostanatolien in der mittelhethitischen Zeit", *Altorientalische Forschungen* 32/2, s. 386-400.
- Wilson, J. V. K., 1962: "The Kurba'il Statue of Shalmaneser III", *Iraq* XXIV, s. 90-115.
- Yakar, J., 2007: *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi* (Çev. S. H. Riegel), İstanbul, Homer Yayınevi.
- Yıldırım, R., 2013: "Harput/Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi – Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu (Elazığ 23-25 Mayıs 2013)*, Elazığ, s. 297-306.

BİNGÖL ARAŞTIRMALARI

DERGİSİ THE JOURNAL OF BINGOL STUDIES

Yıl 3, Sayı 2, Ocak 2017

ISSN: 1309-369X